

ગોવિંદગુરુ અને ભગત ચળવળ એક અભ્યાસ

Dr. Hareshkumar K. Panchal

(M.A., M.Phil, PhD)

Assistant Professor - (Department Of History)

Sheth Navjivan Arts & Commerce College, Dahod

Email ID : panchalharesh64@gmail.com

સારાંશ

ગુજરાત રાજ્યના પૂર્વ સરહદે આવેલ પંચમહાલ જિલ્લાના સંતરામપુર જિલ્લાની પૂર્વ સરહદ અને પાણોશી રાજ્ય રાજ્યસ્થાનના બાંસવાડાની દક્ષિણ બાજુએ સંતરામપુરથી ૨૩ કી.મી.દૂર આવેલ માનગઢ કુંગર આદીવાસી પ્રજાજનોની આસ્થાનું પ્રતિક છે.¹ આ માનગઢ કુંગર સાથે કેટલીક ઐતિહાસિક રસપ્રદ કથાઓ સંકળાયેલી છે એક માન્યતા પ્રમાણે આ સ્થળને ગોવિંદ ગુરુએ 'દુષ્ણિયા' ધર્મનું પ્રચાર કેન્દ્ર બનાવ્યું હતું. ૧૮મા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં આદીવાસીઓ સામાજિક અને ધાર્મિક રીતે પછાત હતા, તેમનામાં કુરિવાજોનું પ્રમાણ વિશેષ હતું. અહીં ગોવિંદગુરુએ આદીવાસી સમાજના ઉત્થાન માટે કરેલ સામાજિક ચળવળને મૂલવવાનો પ્રયાસ છે. ગોવિંદગુરુની ભગત ચળવળનું કાર્યક્ષેત્ર દક્ષિણ રાજ્યસ્થાન અને ગુજરાતનો પંચમહાલ જિલ્લો રહ્યો હતો.

ગોવિંદગુરુનો જીવન પરિચય :—

ગોવિંદગુરુ નો જન્મ ઈ.સ. ૧૮૬૩ દક્ષિણ રાજ્યસ્થાનના દેશી રાજ્ય— કુંગરપુરના વેદસા ગામમાં માં થયો હતો.² તેમના પિતાનું નામ બેચરગર હતું. વિચરતી અને વિમુક્તિ જાતિ તરીકે ઓળખાતી વણજારા જાતિમાં જન્મેલ ગોવિંદગુરુએ કોઈ ઔપચારિક શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું ન હતું. ઈ.સ. ૧૮૮૮-૧૯૦૦ માં પડેલ 'છિપનીયા દુષ્કાળ' વખતે માદરે વતન છોડી પત્નિ, બાળકો અને ઢોર ઢાંખર સહિત સુંથ (સંતરામપુર) રાજ્યના નટવા ગામે સ્થાયી થયા હતા. દુષ્કાળમાં પત્નિ અને બાળકો મૃત્યુ પામ્યા હતા ત્યાર બાદ તેમણે તેમના ભાઈની પત્નિ સાથે પુનઃલગ્ન કર્યું હતું. તે સમય દરમ્યાન દુષ્કાળમાં મૃત્યુ પામેલા ભીલો ની દુરદશા જોઈ તેમના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દાખવી તેમણે સમાજસેવા કરવાનું નકરી કરી ધાર્મિક ઉપદેશ આપવાની શરૂઆત કરી. શરૂઆતના સમયમાં તેમણે ખેતીના વ્યવસાયમાં નટવા, ઉરકેલી અને સૂરપુર જેવા ગામોમાં 'હાળી' તરીકે કામ કર્યું આ સમય દરમીયાન આ વિસ્તિરના દોઢસો જેટલા ભીલો તેમના શિષ્યો બન્યા. જે 'ભગત' તરીકે ઓળખાયા.

ગોવિંદગુરુએ સમાજસેવાનો પ્રમરંભ ધાર્મિક પ્રવાસો કરીને શરૂ કર્યો હતો. જેના ભાગરૂપે પંચમહાલના દાહોદ, ઝાલોદ અને સંતરામપુર તાલુકાના ગામડાંઓમાં ભીલોની મોટી સભાઓ સંબોધવી શરૂ કરી. ગામે ગામ પોતાના સંપ્રદાયની ધૂણીઓ સ્થાપી, ઝાંડીઓ રોપી લીલોમાં પરિવર્તન લાવવા માટે 'ભગત' બનાવ્યા. આવા ભગત લોકોનું સંગઠન કરવા તેમણે ઈ.સ. ૧૯૦૫માં સંપસભા નામની સંસ્થાની સ્થાપના કરી હતી જેના નેજા નીચે

ગોવિંદગુરુએ ભીલોને એકેશ્વરવાદ, સ્વર્ણ આચાર-વિચાર અને સ્વર્ણતાના પાઠ ભણાવી દારુ, માંસ અને સામાજિક-ધાર્મિક દૂષણોથી દૂર રહેવા સમજાવ્યા હતા તેમનું આ કાર્ય ભીલ સમાજ માટે સંસ્કૃતીકરણની પ્રક્રિયા હતી. આમ ગોવિંદગુરુ ભીલોને ધાર્મિક સત્તસંગ દ્વારા સમાજસુધારો કરી રહ્યા હતા તો બીજી બાજુ તેમની સમાજ સુધારા પ્રવૃત્તિઓ તે સમયના દેશી રજવાડાઓ માટે પડકારરૂપ બની રહી હતી. દારુ અને વેઠપ્રથા દેશી રાજ્યોના અર્થતંત્રનો મહત્વનો ભાગ હતી. ભીલોમાં દારુનિષેધ અને વેઠપ્રથાના ઈન્કારને કારણે સ્થાપિત હિતો જોખમાયા જેથી દુંગરપુરના શાસકે ગોવિંદગુરુને પોતાના રાજ્યમાંથી હદપાર કર્યા. ત્યાર બાદ ૧૮૧૭માં ગોવિંદગુરુ દુંગરપુરથી ભાગીડિડર રાજ્યના બેલાં રોજડામાં આશ્રય લીધો.³ અને ત્યાં પોતાના સંપ્રદાયનો પ્રચાર શરૂ કર્યો. ઈડરના રાજાએ પણ ગોવિંદગુરુ અને તેમના અનુયાયીઓની ધરપકડો કરી. ઈ.સ. ૧૮૧૭માં ગોવિંદગુરુએ ત્યાંથી સરકી માનગઢની ટેકરીઓમાં પોતાનું ગુરુદ્વાર સ્થાપ્યું. અહીં પણ દેશી રજવાડાઓ તરફથી સંપ્રદાયના અનુયાયીઓને હેરાનગતિ અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં વિક્ષેપ ચાલું રહેતા ગોવિંદગુરુએ 'ભીલરાજ' સ્થાપવાની યોજના બનાવી. ઈ.સ. ૧૮૧૭માં ગોવિંદગુરુના કહેવાથી હજારો ભીલો માનગઢ મુકામે એકઠાં થયા. ભીલરાજના પ્રચારથી ગભરાયેલા સુંથ, દુંગરપુર અને કુશળગઢના શાસકોએ કાયદો અને વ્યવસ્થાની સ્થિતિ સાચવવા બ્રિટિશ શાસનને વિનંતી કરી. ૧૭ નવેમ્બર ૧૮૧૭ના રોજ બ્રિટિશ અને દેશી રજવાડાઓના સંયુક્ત લશ્કરોએ લશ્કરી કાર્યવાહી કરી. ગોવિંદગુરુ અને તેમના અનુયાયીઓને પકડવામાં આવ્યા. ગોવિંદગુરુ પર મુકદમો ચલાવી ફાંસીની સજા કરવામાં આવી, પાઇળથી આ સજા દસ વર્ષની કેદના રૂપમાં ફેરવવામાં આવી હતી. ૧૨ ઓક્ટોબર ૧૮૨૩ ના રોજ તેઓને સુથ, વાંસવાડા અને દુંગરપુર રાજ્યમાં ન પ્રજવેશવાની શરતે જેલમાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યા. તેથી ઈ.સ. ૧૮૨૩ પછી પંચમહાલમાં પોતાના સંપ્રદાયનો પ્રચાર ચાલુ કર્યો. થોડો સમય ભીલ સેવા મંડળ (દાહોદ) સાથે પણ સંકળાયેલા રહ્યા. આખરે ૧૮૩૧ માં આલોં તાલુકાના લીમડી પાસેના કંબોઈ ફળિયામાં તેઓ મૃત્યુ પામ્યા.⁴

ભગત સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતો :-

ઇથ્પનીયા દુષ્કાળમાં ગોવિંદગુરુએ સામાજિક અને ધાર્મિક શિક્ષણને આધાર બનાવી ભીલ સમાજ સુધારણાની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. જે બહુ ટુંકા સમયમાં ચળવળમાં પરિણામી. સંપ્રદાયની ધૂણીઓ અને ઝંડાઓની મદદથી 'ભગત આદિવાસીઓ' ની આગવી ઓળખાણ ઊભી થઈ હતી. પોતાના સંપ્રદાયનો સુવ્યવસ્થિત ઢબે પ્રચાર થાય તે આશયથી ગોવિંદગુરુએ મેત કોટવાળ, ગોવાળ મહારાજ, મહંત મહારાજ જેવાં ધાર્મિક હોદાઓ ઊભા કર્યા હતા.

ભગત ચળવળના મુખ્ય સિદ્ધાંતો નીચે મુજબ હતા.⁵

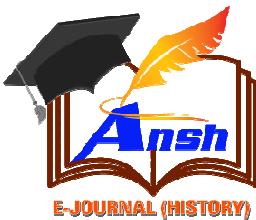
01. એક ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા રાખો, અસંખ્ય દેવ-દેવીઓની પૂજા ન કરો.
02. સંપૂર્ણ ભક્તિથી ઈશ્વરની પૂજા કરો.
03. દરરોજ સ્નાન કરો, સ્વર્ણતા રાખી ભગવાનને ભજો, સૂર્યદર્શન કરો.

04. તમારા સ્વજનોને વફાદાર રહો.
05. બડવા-ભોપા (ભૂવા-તાંત્રિકો) ને બદલે સંપ્રદાયની ધૂષીઓ, હવનમાં શ્રદ્ધા રાખો. કારણ કે ભગવાન તેની આજુબાજુ જ રહે છે.
06. ખૂન અને લૂટફાટના ગુન્હાઓથી દૂર રહો.
07. વ્યાભિચારી ન બનો.
08. ધનનો લોભ ન કરવો.
09. ચોરી ન કરો.
10. ખોટા પુરાવાઓ ન આપો.
11. ધાર્મિક તહેવારો પર ઉપવાસ કરો.
12. પશુઓના માંસ અને દારૂથી દૂર રહો.
13. મુસલમાન અને તેલીના હાથનું ખાવું નહિં.

ગોવિંદગુરુએ પોતાના ઉપદેશોમાં દારૂનિષેધની વાત ઉચ્ચારી ત્યારે ભીલોમાં 'ભગવાને તમુંને (ઉપલી જ્ઞાતિઓને) ધી આલ્યું ને અમુને (ભીલોને) હરો (દારૂ) આલ્યો' જેવી કહેવતો ચાલતી હતી. દારૂ વગરના આદિવાસી સમાજજીવનની કલ્પના પણ થઈ શકતી ન હતી. દારૂના દૂષણને કારણે ભીલો દેવાળીયા બનવાના કિરસા પણ બનતા. ઉપલી જ્ઞાતિઓમાં સ્નાન એ રોજનો ક્રમ હતો જ્યારે ભીલો માટે તે વ્યક્તિ સુધારણાની પ્રવૃત્તિ બની હતી. ગોવિંદગુરુના દરરોજ સ્નાન કરવાના ઉપદેશને નીચેના દાખલાથી સારી રીતે સમજ શકાશે. નાથજ મહેશ્વર પાઠક ઈ.સ. ૧૮૧૫ માં નોંધે છે કે... "ભીલોમાં આચાર વિચારનો અભાવ હતો. તેઓ મેલાં અને ગંદા રહે છે, દરરોજ નાહતા નથી, શિયાળામાં તો ભાગ્યે જ મહિનામાં એકાદ બે વાર નાહતા હોય, તેઓમાં કહેવત છે કે 'પહેલે પહાણે જેવી તેવી, બીજે પહાણે રાજા જેવી'"⁶ આવી સ્થિતિમાં ભીલોને સ્નાનનો મહિમા સમજાવવો અને તેમ કરવા પ્રેરવા એ એક કાંતિકારી પગલું હતું. આ સિવાય મેલાં દેવ-દેવતાઓને બદલે એકેશ્વરવાદનો પ્રચાર, બડવા-ભોપાનો સર્વોપરિતાનો ઈન્કાર, લૂટફાટ - ખૂનની મનાઈ, માંસનિષેધ વગેરે ઉપદેશો ભીલ સમાજ માટે સમય અને સ્થાનના સંદર્ભ માં યોગ્ય દિશામાં થયેલી શરૂઆત હતી.

A. ભગત ચળવળનો ભીલસમાજ પર પ્રભાવ :—

ગોવિંદગુરુએ ભીલોના પરંપરાગત કુરિવાજો અને વહેમો અજ્ઞાનતાના ઘ્યાલો વિરુદ્ધ ભગત ચળવળનો પ્રારંભ કર્યો હતો. તેમની ચળવળ દક્ષિણમાં રાજસ્થાન, પૂર્વમાં પંચમહાલ અને પણ્ણેમાં મધ્યપ્રદેશ સુધી ફેલાયેલી

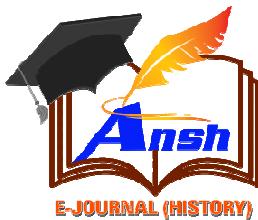
હતી. ગોવિંદગુરુના ઉપદેશો, ધૂણીઓ અને ઝંડીઓ દ્વારા હજારો ભીલો ગુરુ ચીથા માર્ગ આગળ વધી રહ્યા હતા. ગોવિંદગુરુના ઉપદેશો પણ ફળદાયી નીવડી રહ્યા હતા. તેમના પ્રયત્નોથી ભીલો દારુ છોડતા થયા તેથી દેશી રજવાડાઓની દારુની આવકમાં ધરખમ ઘટાડો નોંધાયો હતો. ભીલો વેઠપ્રથા જેવા અમાનવીય દૂષણ સામે પણ જાગ્રત થયા હતા. ભગત આદિવાસીઓની ખાસ ઓળખાણ કેસરી સાફો અને રૂદ્રાક્ષની માળા હતી. આવા ધાર્મિક ઉપકરણો ધારણ કરી હજારો ભીલો દારુ, માંસ, ચોરી અને અન્ય કુરિવાજોના ત્યાગ દ્વારા સુસંસ્કૃત બન્યા હતા. પોતાના સુધાર જીવન વગેરેને કારણે ભગત ભીલોની પંચમહાલના આદિવાસીઓમાં આગવી ઓળખાણ ઊભી થઈ અને ભગત આદિવાસીઓ 'ભગત' હોવાનું ગૌરવ અનુભવતા હતા. 'ભગત' એટલે એવો વક્તિ કે જેણે આદિમજાતિ ધર્મના ગૂઢ આત્માવાદી ખ્યાલોને તિલાંજલી આપી હોય, હિંદુ દેવોમાં માનતો હોય, શાકાહારી ખોરાક આરોગતો હોય, દારુ ન પીતો હોય, હિંદુ જીવનશૈલીને અપનાવતો હોય. સાદી ભાષામાં કહીએ તો 'ભગત' શબ્દ ફક્ત હિંદુધર્મી આચાર વિચારોને ગ્રહણ કરનાર આદિવાસી વક્તિ માટે વિશેષ વપરાય છે.

ગોવિંદગુરુના દારુનિષેધના ઉપદેશના કારણે ભીલોએ તેનો અમલ શરૂ કરતા દેશી રાજ્યોની દારુની આવકમાં ધરખમ ઘટાડો થયો હતો. દા.ત. ઓક્ટોબર ૧૮૧૩ માં વાંસવાડા રાજ્યનું દારુનું વેચાણ ૧૮૪૭૦ ગેલન હતું જે ઘટીને વર્ષાન્તે માત્ર ૫,૧૫૪ ગેલન રહ્યું હતું. એજ પ્રમાણે સુંથ (સંતરામપુર) રાજ્યની દારુની આવકમાં ઈ.સ. ૧૮૧૨ ના એક મહિનામાં રૂ. ૬૦૦૦ નો ઘટાડો થયો હતો.⁷

સુંથના દરબાર, તેના અધિકારીઓ પ્રજાના એક વર્ગ સાથે મળી ગોવિંદગુરુ અને તેમના અનુયાયીઓને ધૂણીઓની પૂજા કરતાં અટકાવવા માટે દરેક ગામમાં આવેલી સંપ્રદાયની ધૂણીઓ ખોટી કાઢી અને મુસ્લિમોને ધૂણીઓ પર પેશાબ કરી તેને અપવિત્ર કરવા પ્રોત્સાહિત કરતાં. જ્યારે સિપાઈઓ ભીલોને દારુ પીવા લલચાવી, હિંસાનું વાતાવરણ સર્જવા ઉશ્કેરી, ધૂણીઓ પર પ્રદુષિત ખોરાક ફેંકતા."

ચળવળ પ્રત્યે દેશી રાજ્યોના નકારાત્મક વલણને કારણે ગોવિંદગુરુને 'ભીલરાજ' સ્થાપવાનો વિચાર સૂજ્યો હતો. ગોવિંદગુરુ, તેમના શિક્ષિત શિષ્ય પૂજા ધીરજી પારગી તથા સરહદી રાજ્યોના આગેવાનોએ ઓક્ટોબર ૧૮૧૩ માં 'ભીલરાજ' સ્થાપવાનું આદ્ધ્રવાન કરવાનું નક્કી કર્યું.⁸

ગોવિંદગુરુ અને પૂજા ધીરજની પૂર્વ યોજના પ્રમાણે કાર્તિક સુદી પુનમ (૧૭ નવેમ્બર ૧૮૧૩) ના રોજ માનગઢ મુકામે ભીલોના એક મોટા ધાર્મિક મેળાનું આયોજન થયું. મેળાના આમંત્રણરૂપે સંપ્રદાયના ઝંડાઓ ભીલ વિસ્તારોમાં વહેંચાયા. પ્રતિભાવરૂપે ધી, નાળિયેર અને એક આનો રોકડો લઈ ૩,૦૦૦ જેટલાં ભગત ભીલો એકઠાં થયા. તેઓ ધાર્મિકવિધિની વસ્તુઓ ઉપરાંત બંદૂકો, તલવારો, તીરકામડાં અને ગોફણોથી સુસજજ હતા અને પોતાના ગુરુના સંપૂર્ણ નિયંત્રણ નીચે ભેગા થયા હતા. સ્થાનિક લોકવાયકા મુજબ ગોવિંદગુરુના ચહેરાનું તેજ જ એવું હતું કે

ભીલો માટે તેમની આજ્ઞા ઉથાપવાનું અશક્ય હતું. ગોવિંદગુરુ દુશ્મનોની ગોળીઓને પણ પાણી બનાવી દેશે એવી આસ્થા સાથે તેઓ આવ્યા હતા. શુરુના ચમત્કારની આશાએ ભગત ભીલો આખરી શ્વાસ સુધી લડવા તૈયાર થયા હતા. ગોવિંદગુરુ અને તેમના ભીલ અનુયાયીઓનું વિશાળ સંઘામાં એકઠાં થવાથી સુંથ, કુશળગઢ, વાંસવાડા અને કંગરપુર જેવાં દેશી રાજ્યોમાં ગભરાટ ફેલાયો. સુંથના શાસકે ગોવિંદગુરુની ધરપકડ કરી ભીલોને માનગઢ પરથી વિખેરી નાંખવા પોલીટીકલ એજન્ટને વિનંતી કરી. દેશી રાજ્યોની વિનંતીથી પ્રતાપગઢ ગયેલાં ઉત્તર વિભાગના કમિશનર ગોવિંદગુરુને મળ્યા હતા. તેણે ગોવિંદગુરુના ભીલરાજના ચિંતન અને માનગઢ વિસ્તારમાં બખેડા વિશે અભિપ્રાય આપ્યો હતો. આગળના ઘટનાક્રમમાં ૧૨ નવેમ્બર ૧૮૯૩ ના રોજ ગોવિંદગુરુએ એક આવેદનપત્રમાં સુંથ અને કંગરપુરના રાજ્યો વિરુદ્ધ પોતાને વેઠવી પડતી યાતનાઓ જણાવી. તદૃપરાંત પોતાના ઉપદેશકો માટે અવરોધક બનવા, સંપ્રદાય વિશે અસભ્ય ભાષા વાપરવા બદલ દેશી રાજ્યો વિરુદ્ધ ફરિયાદ કરી અને પોતાને સંપ્રદાયના પ્રચાર માટે જગ્યા ફાળવવા રજૂઆત કરી. જવાબમાં પોલીટીકલ એજન્ટે ગોવિંદગુરુના સંપ્રદાય તરફ સહાનુભૂતિ વ્યક્ત કરી ભીલોને માનગઢ પરથી વિખેરાઈ જવા વિનંતી કરી. જે ગોવિંદગુરુ અને તેમનાં શિષ્યોને મંજૂર ન હતું.

પોલીટીકલ એજન્ટની વારંવારની વિનંતીઓ અને ચેતવણીઓ છતાં ભીલો માનગઢ પરથી વિખેરાયા નહિં, તેથી બ્રિટિશ શાસન કાયદો અને વ્યવસ્થાની સ્થિતિ સાચવવા મજબૂર બન્યું. ગોવિંદગુરુ સામે લશકરી કાર્યવાહી કરવાના ભાગરૂપે કેળવાયેલું બ્રિટિશ લશકર, મેવાડ ભીલ કોષ્ણ અને સુંથ તથા કંગરપુરના દેશી લશકરોએ ૧૭ નવેમ્બર ૧૮૯૩ ના રોજ માનગઢ પર હુમલો કર્યો. એકથી દોઢ કલાકના ગાળામાં ગોવિંદગુરુના ચમત્કારની આશાએ લડતાં ભગત ભીલો તિતરબિતર થઈ ગયા. ૮૦૦ લોકોને પકડવામાં આવ્યા. બીજી તરફ ગોવિંદગુરુએ રજૂ કરેલાં પરિણામ મુજબ આ લશકરી હુમલામાં ૧૫૦૦ જેટલાં ભીલો માર્યા ગયા હતા. આજે તે 'જલિયાવાલા બાગ હત્યાકંડ' જેવી કરુણાંતિકા લેખાય છે.⁹

માનગઢની લડાઈ એ શિસ્તબધ્ય સૈનિકો વિરુદ્ધ સંપ્રદાયનું ઝનૂન અને શુરુના ચમત્કારની આશાએ લડતાં ભગત ભીલો વચ્ચેની લડાઈ હતી. આ લડાઈમાં અંગેજો અને દેશી રાજ્યોની જીત થવાનું કારણ તેમની કપટવૃત્તિને ગણવામાં આવે છે. 'ગીત ગોવિંદ રો' નામના ભીલી ગીતમાં તેનું સિલસિલાબંધ વર્ણન મળે છે. તે મુજબ લડાઈના પ્રથમ તબક્કામાં ગોવિંદગુરુ દુશ્મનોની ગોળીઓને પોતાની સાધનાના પ્રભાવથી પાણી બનાવી દે છે પરંતુ પાછળથી તેઓ નિષ્ફળ કેમ થયા? તેનું વર્ણન કરતાં ગીતની કેટલીક પંક્તિઓ જોઈએ :

'હાંસુ બાબા તો નહી હમજે માનગઢ મા તે ધમાલ કરે

1. હંસુ ફોર્જાં ત્યાર થાજજી
2. હંસુ ફોર્જા ધામા દોડે
3. હંસુ બાબા એ હમજાવે
4. હંસુ માનવી હમજાવે
5. હંસુ બાબા હમજાવીયા ની માને
6. હંસુ મસીના માંડો
7. હંસુ બંદૂકા ની સાલે
8. હંસુ હુઈ કલા થાજજી
9. હંસુ બાબાની તો કલા હૈ
10. હંસુ ધૂણીની તો કલા હૈ¹⁰

સમગ્ર ગીતનો સાર એવો છે કે દુશ્મનોએ કપટવૃત્તિથી સંપ્રદાયની ધૂણીમાં ગાયનું લોહી નાંખી તેને અપવિત્ર કરી, માનગઢ ખાતેથી પકડવામાં આવેલા ૮૦૦ ભીલોમાંથી ૮૦૦ ને માનગઢ નજીક ફરીથી નહિં ફરકવાની શરતે છોડી મૂકવામાં આવ્યા, કેટલાક પટેલો, ગામેતીઓને દેશી રાજ્યોને હવાલે કરવામાં આવ્યા. ઠ.સ.૧૯૧૪ માં ગોવિંદગુરુ સામે કેસ ચલાવવા સંતરામપુરમાં ખાસ કોર્ટની સ્થાપના કરવામાં આવી. તેમને માનગઢની ઘટના માટે મુખ્ય અપરાધી ગણી ફાંસીની સજા ફરમાવવામાં આવી, પાછળથી તે હળવી કરી ૧૦ વર્ષની કેદની સજામાં ફેરવવામાં આવી હતી.¹¹ ૧૨ ઓક્ટોબર ૧૯૨૩ ના રોજ સાબરમતી જેલમાંથી તેમનો છૂટકારો થયો. ત્યાર પછીનો સમય તેમણે શાંતિપૂર્ણ રીતે સંપ્રદાયનો પ્રચાર કરવામાં ગાય્યો હતો.આમ ગોવિંદગુરુ એ આદીવાસી સમાજના ઉત્થાન માટે કરેલ સામાજિક ચળવળ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે.

: પાદનોંધ :

¹ પુરુષાર્થી પંચમહાલ, માહિતી કમિશનરની કચેરી માહિતી ખાતું ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધિનગર, વર્ષ: ૨૦૦૮, પૃ. ૧૧.

² અરુણ વાયેલા, આજાદીના જેંગમાં પંચમહાલનો રંગ, અક્ષર પણિકેશન, અમદાવાદ, વર્ષ: ૨૦૦૮, પૃ. ૨૮.

³ અરુણ વાયેલા, પંચમહાલના આદીવાસીઓની વિકાસયાત્રા, રાવિકા પ્રિન્ટર્સ, પાંજરા પોળ, ગોધરા, વર્ષ: ૨૦૦૮, પૃ. ૮૪.

⁴ એજન પૃ. ૮૫.

⁵ અરુણ વાધેલા, ઇતિહાસ દર્શા, સુરભિ પ્રકાશન, વડોદરા, વર્ષ : ૨૦૦૬, પૃ.૨૮.

⁶ પાઠક નાથજી મહેશ્વર, ભીલોના ગીતો, અમદાવાદ, વર્ષ : ૧૯૯૫, પૃ. ૧૩.

⁷ અરુણ વાધેલા, પંચમહાલના આટિવાસીઓની વિકાસયાત્રા, રાધિકા પ્રિન્ટર્સ, પાંજરાપોળ, ગોધરા, વર્ષ: ૨૦૦૮, પૃ. ૮૮.

⁸ તોરવાણે ભિલીન્દ, વિકાસ વાટિકા, કલેક્ટર પંચમહાલ ગોધરા, પૃ. ૬૬.

⁹ અરુણ વાધેલા, ઇતિહાસ દર્શા, સુરભિ પ્રકાશન, વડોદરા, વર્ષ : ૨૦૦૬, પૃ. ૩૨.

¹⁰ એજન.

¹¹ અરુણ વાધેલા, આજાઈના જંગમાં પંચમહાલનો રંગ, અક્ષર પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, વર્ષ : ૨૦૦૮, પૃ. ૩૪.